

УДК 94(092)«18»

**«АРАКЧЕЄВЩИНА»:
ІСТОРИОГРАФІЧНІ МІФИ**

**“ARAKCHEYEVSCHINA”:
HISTORIOGRAPHIC MYTHS**

Ячменіхін К. М.,

доктор історичних наук, завідувач кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, Україна),
e-mail: kostas48@ukr.net

Стрільюк О. Б.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, Україна),
e-mail: -helena-s@ukr.net

Yachmenichin K. M.,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of
the Department of World History and International
Relations, T. G. Shevchenko National University
“Chernihiv Colehium” (Chernihiv, Ukraine),
e-mail: kostas48@ukr.net

Striliuk O. B.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of Department of World History and
International Relations, T. G. Shevchenko National
University “Chernihiv Colehium” (Chernihiv, Ukraine),
e-mail: -helena-s@ukr.net

Дореволюційна та радянська історіографія дали переважно негативну оцінку постаті та діяльності Аракчєєва. Його дії були визначені як реакційні. Стаття повинна відповідати на питання, чи справедливою є така оцінка Аракчєєва, чи краще називати його не реакціонером, а консерватором. Останнім часом, через зміни історіографічних парадигм, існує реальна небезпека заміни одного історичного лідера іншим. Тому важливо також уникати необгрунтованих радикальних переглядів оцінок окремих історичних осіб. Це стосується і О. А. Аракчєєва.

Ключові слова: О. А. Аракчєєв, реакціонер, консерватор, історіографічний міф.

Pre-revolutionary and Soviet historiography gave a predominantly negative assessment of Arakcheyev's figure and activities. His actions were defined as reactionary. The article should answer the question of whether such an estimate of Arakcheyev is valid, or better to call him not a reactionary, but a conservative. Recently, due to changes in historiographical paradigms, there is a real danger of replacing one historical leader with another. Therefore, it is also important to avoid radical reviews of assessment of individual historical persons. This also applies to O. A. Arakcheyev.

Keywords: O. A. Arakcheyev, reactionary, conservative, historiographical myth.

Хочемо спочатку зауважити, що термін «аракчєєвщина» ми вживаємо достатньо умовно через його ненауковість. Так вже склалось у вітчизняній та зарубіжній історіографії, що терміни «пугачовщина», «разінщина» начебто вже відійшли у небуття, проте, терміни «біронівщина», «аракчєєвщина» продовжують зустрічатися в науковому лексиконі. Вважаємо, що вони можуть використовуватися непрофесіоналами як синоніми бюрократизму, проте, вони в жодному разі не можуть, на думку Є. В. Мироненка [6, с. 222], зводитися до конкретних проявів «реакції», як це інколи робиться.

В історіографії Російської імперії кінця XVIII – першої чверті XIX ст. часто згадується ім'я графа Олексія Андрійовича Аракчєєва (1769 – 1834 рр.) через його виняткове службове положення, а також своєрідні та багато в чому загадкові відносини з імператором Олександром I, який, на думку багатьох дослідників, був повною його протилежністю.

Однозначність оцінок як дореволюційної, так і радянської історіографії щодо постаті Аракчєєва можна пояснити тим, що автори у якості джерел використовували переважно матеріали особового походження: мемуари, щоденники, листи і т.п. [1], які за своїм характером є певною мірою суб'єктивними. У органічному сполученні з джерелами інших видів вони часто дають блискучі результати. Використані ж у відриві від них, вони занадто викривлюють історичні реалії. Необхідно також врахувати методику критики цих джерел. Підходи позитивістів до будь-яких джерел були достатньо прямолінійними, зводилися до твердження, що історичний факт вже сам по собі закарбований в джерелі, а завдання дослідника – витягти його з джерела та донести до читача уневикривленому вигляді. Цим шляхом пішла також і марксистська історіографія, що свідомо сприйняла практично весь методологічний інструментарій позитивізму, який так відчайдушно нею критикувався. Крім того, плямуючи самодержавство, їй було вигідно мати таке історичне «опудало» як Аракчєєв, тому весь спектр негативного образу останнього благополучно перекочував у марксистську історіографію. Власних пошуків у цій сфері вона не проводила.

І тільки методологічні новації «нової історичної науки», засновані на одному з принципів – «без дослідника не існує також і джерела», дозволили певною мірою неупереджено поглянути на проблему «аракчєєвщини» [11; 13; 15].

Багато публікацій мемуарного характеру з'явилися в історичній періодиці в 60 – 70-х рр. XIX ст., і майже всі вони відмічені знаком лібералізації багатьох сторін життя в країні. Деякі сучасники Аракчєєва були в той час ще живими та намагалися різко протиставити його образ і діяння новій епосі.

Необхідно також врахувати, що Аракчєєв був «генієм адміністративного управління» та головним засобом для досягнення результату вважав виконавчу дисципліну, що для російського менталітету в усі часи було «притчею во язицех». Це також не могло не відобразитися на сприйнятті його сучасниками.

Головне ж звинувачення дослідників полягає в реакційності практично усіх його діянь. Тоді виникає питання: якщо Олександр I вважається начебто батьком російського урядового лібералізму, то яким чином діяння його найближчого та довіреного сподвижника можуть трактуватися обскурантистськими та реакційними? У зв'язку з відчутними змінами історіографічних парадигм, що відбулися в історичній науці за останні два десятиліття, існує реальна небезпека заміни одних історичних лідерів іншими. Тому бажано було б уникнути

необґрунтованих радикальних переглядів оцінок окремих історичних осіб. Це стосується також і О.А. Аракчєєва.

Наше завдання полягає у коригуванні вже існуючих концепцій на підставі нових джерел і теоретико-методологічних новацій, які не зводяться до пояснення історичних реалій через детермінант якогось фактора, або об'єктивного, або суб'єктивного характеру.

Нами вже зроблені пропозиції переглянути ідеологічні погляди Аракчєєва та віднести його не до реакціонерів, а до консерваторів [16]. Новітні дослідження підтверджують цю точку зору, хоча, наприклад, В. Я. Гросул вважає, що його ідеологію необхідно кваліфікувати як реакційний консерватизм, не приводячи жодного аргументу на користь цієї точки зору [2, с. 420].

Можна погодитись на використання термінів «прогресивний» і «центриський» консерватизм, але поняття «реакційний», яке є за своєю суттю антиподом усього нового та прогресивного, тобто розвитку, важко поєднується з ідеологією, що сповідує хоч і достатньо повільну, але все ж таки еволюцію. Можемо запропонувати застосувати і таке поняття як «охоронний консерватизм», хоча воно досить багатаспектне.

О. А. Аракчєєв народився у дрібнопомісній дворянській родині. Цей прошарок російського дворянства завжди відрізнявся консервативністю світогляду та патріархальністю побуту. Дитячі роки мали важливе значення для формування характеру майбутнього державного діяча. Вплинуло також і коло читання, про що свідчить наповнення його власної бібліотеки [17]. Роки навчання в артилерійському та інженерному шляхетському корпусі, а також служби в гатчинських військах цесаревича Павла Петровича тільки посилили його консервативні погляди. Щодо цього періоду кар'єри О. А. Аракчєєва виникає питання: чи можна його вважати временщиком або фаворитом (у буквальному сенсі цих слів) під час царювання Павла I? В цей період Аракчєєв займав достатньо скромну посаду коменданта С.-Петербурга, командира гренадерського батальйону лейб-гвардії Преображенського полку, обер-квартирмейстера армії, інспектора артилерії. Так, Аракчєєв майже постійно знаходився при особі імператора, був йому щиро вдячним, однак на державну політику його вплив був дуже мізерним. Реальні важелі впливу на імператора знаходились в руках О. А. Безбородька, І. П. Кутайсова та Ф. В. Ростопчина.

Це були роки становлення Аракчєєва як державного діяча та грамотного господарника. Багато методів перетворення армійської артилерії, навчання особового складу, формування окремих підрозділів були залучені ним саме з гатчинської артилерії, організатором якої був Павло Петрович, а її технічні характеристики були кращими за іншу артилерію російської армії того часу. В чому ж тут проявлялася реакційність? Більшість засобів господарської діяльності в Грузинському маєтку (подарований Аракчєєву Павлом I у грудні 1796 р., нараховував близько 2 тис. душ) були також запозичені ним з

Гатчинського маєтку Павла Петровича, а потім достатньо творчо розвинені. За все життя Аракчєєв придбав тільки 6 душ дворових людей (мали музичні здібності) та жодного селянина на вивід або із землею. У джерелах зафіксовані випадки, коли він надавав своїм кріпосним волю [9]. В його маєтку практично не застосовувалися панські роботи (тільки у вигляді покарання на будівельних роботах в маєтку або парку). Селяни сплачували лише оброк грошима або продуктами своєї діяльності.

Достатньо наочним прикладом того, що він не був прибічником тільки традиційного способу життя, є його постійне намагання всіляко «вестернізувати» умови праці та побуту, як в самому маєтку, так і в селах: регулярна забудова; шляхи із твердим покриттям, що з'єднували усі 30 населених пунктів; чисті та широкі вулиці, що опалювалися в нічні часи; просторі охайні домівки та господарські будівлі селян, що були вкриті тесом, а в самому Грузині залізом; безкоштовний лазарет; ощадний банк для селян тощо. Декілька десятків селянських сімей займалися оптовою торгівлею, були достатньо заможними (річні обороти складали до 5 – 10 тис. руб.) та приносили доволі великий оброк.

У господарському житті маєтку Аракчєєв робив ставку на середнє та заможне селянство, всіляко його підтримуючи. Це зумовило дуже малий відсоток боржників, борги яких, як правило, списувалися, а державні податки сплачував сам поміщик. Багато в чому успішна господарська діяльність маєтку (щорічний прибуток складав до 90 – 100 тис. руб., при цьому оброк складав тільки третину [10]) була обумовлена чіткими діями адміністрації, а також всілякими новаціями самого Аракчєєва. В чому ж тут реакційність?

О. Аракчєєв не був противником кріпацтва та трактував його переважно як засіб опіки освіченого дворянства над неосвіченою масою селянства. Це був засіб організації правильної, на його думку, і гармонійної держави, в якій не можуть бути анархія та свавілля. Всіляко підтримуючи діяння Олександра I, він брав активну участь у розробці законопроектів звільнення селян (1817 – 1818 рр.), що достатньо докладно висвітлено в історіографії [6, с. 100-104; 8, с. 347-348; 13, с. 187-189]. Тільки зауважимо, що сам Аракчєєв вперше запропонував звільнити селян із землею, що було реалізовано під час проведення реформи 1861 р. При цьому, нагадаємо, він пропонував державі викупати селян і землю, реформа ж 1861 р. поклала це на плечі самих селян.

У повній відповідності з теорією «підкування» він ставився до своїх кріпаків. Міг суворо карати за погані звички, але при цьому часто та щедро заохочував селян і дворових людей. В цілому такі відносини мало чим відрізнялися від відносин у маєтках інших поміщиків, які намагалися глибше занурюватися в управління своїми маєтками. Що ж тоді поставити йому в провину в даному питанні? Часто у спогадах сучасників лунали звинувачення у регламентації та контролі над життям селян. Враховуючи ментальність російського селянства, сам дух епохи, чи можемо ми «запропонувати» інші

засоби досягнення належних санітарно-гігієнічних норм в помешканнях, покращення здоров'я (заборона надмірного вживання алкоголю, примусове щеплення від віспи) тощо. Все це викликало ремствування та прояв невдоволення, оскільки людині не подобається втручання в уклад її життя. Однак недарма вважається, що гарне краще бачиться здалеку. Через декілька десятиліть після смерті графа колишні його кріпаки, після перебування в статусі державних селян, із вдячністю згадували про подібні методи керування свого пана. Необхідно також врахувати, що Аракчєєв діяв в такий спосіб не тільки з гуманних спонукань, але й задля збереження та збільшення кількості повноцінних робочих рук.

Ще декілька сюжетів з побутового життя графа Аракчєєва, де проявляються ті чи інші риси його характеру, а також ідеологічні уподобання. Спочатку щодо ставлення до інституту сім'ї та шлюбу. Як дійсний консерватор, він мав би вести аскетичний, врівноважений спосіб цієї частини життя, що, як відомо, знаходиться під пильним спостереженням церкви. Однак загальновідомим є той факт, що до кінця життя він небагато ставився до жінок, його столові сервізи були прикрашені достатньо двозначними малюнками, а у бібліотеці було чимало книжок пікантного змісту, що були заборонені цензурою [17, с. 105].

Понад 25 років він прожив зі своєю коханкою – Настасєю Мінкіною, яку вбили дворові люди у вересні 1825 р., і смерть якої він дуже тяжко пережив. Він не робив таємниці щодо їхніх відносин (про це знало все оточення царського двору, сам Олександр I був особисто знайомий з нею), і тому можна вважати, що вона була для нього більше ніж коханка та складала значну долю його приватного життя. Аракчєєв виховував їхнього (?) сина – Михайла Шумського, забезпечив йому блискучу освіту (закінчив пажеський корпус), створив можливості непоганого просування по службі. Нажаль, останній дуже швидко спився, і Аракчєєв відмовився від нього. Шлюб з Наталією Хомутовою (1806 р.) [10; 15, с. 52] був невдалим і швидко фактично розпався, хоча подружжя формально не розлучилося. Все це мало схоже на реалізацію суто консервативних установок.

Можна заперечити, що в особистому житті багато хто сповідує одне, оскільки воно певною мірою залишається утаємниченим від широкої суспільної думки, а у публічних діяннях – зовсім інше. Слід звернутися до державної діяльності Аракчєєва часів Олександра I.

Все життя він був справжнім монархістом і прихильником кріпосного права. Цей факт не викликає сумніву, і з цієї точки зору – він типовий консерватор. Однак, треба погодитись, що важко одночасно бути занадто наближеним до царя-ліберала та залишатись монархістом-реакціонером. Факти якраз свідчать, що таке поєднання важко піддається реалізації.

З Грузинського заслання, куди його відправив Павло I в 1799 р., Аракчєєва повернули в травні 1803 р., і призначили на посаду інспектора артилерії. Його діяльність на цій посаді досить добре до-

сліджена [7] і не потребує додаткових коментарів. Єдиним з сучасних авторів, який відмовляє Аракчєєву в заслугах перед армією, є М. О. Троїцький, який усі лаври в справі підготовки збройних сил Росії до війни 1812 р. віддає виключно М. Б. Барклаю де Толлі [12].

Дуже важлива деталь – його відносини з представниками вищих кіл влади. Так, наприклад, у Аракчєєва-«реакціонера» склалася досить рівні стосунки зі Сперанським-лібералом. О. Аракчєєв ніколи не був помічений в інтригах проти нього і був знайомий з основними положеннями його проекту перетворення державного устрою країни. Суперечності й образи, що виникли наприкінці 1809 р. між Аракчєєвим і Олександром I та Сперанським, були продиктовані виключно тим, що його не запросили на читання проекту Сперанського, які мали виключно ознайомчий характер. Конфлікт був досить швидко ліквідований, і Аракчєєв зайняв посаду голови департаменту військових справ у тільки-но створеній Державній раді з правом особистої доповіді у імператора, що ставило його в ієрархічній дробині вище військового міністра. Треба також зауважити (про що свідчать, насамперед, архівні матеріали), що він намагався не примикати до жодних придворних партій і угруповань і, використовуючи своє становище довіреної особи імператора, стояв над сутичкою.

Тепер про найгостріше та найбільш спірне (в історіографії) питання в державній кар'єрі Аракчєєва – керівництво військовими поселеннями. Багато мемуаристів, а згодом і російський історик М. К. Шильдер (який відверто не любив О. Аракчєєва) стверджували, що останній був спочатку противником створення військових поселень [14]. При цьому, посилання на будь-які документальні матеріали були відсутні. Не так давно нам вдалося документально довести, що цей факт мав місце, і Аракчєєв пропонував імператору зовсім інші методи комплектування, управління та дислокації армії [18]. Але оскільки питання було вирішене імператором на користь створення нового «інституту» та його керівником було призначено Аракчєєва, то в силу своїх монархічних переконань і установок останній наполегливо втілював цю надто фантастичну ідею в життя.

Декілька загальних зауважень щодо цього державного інституту. Така ідея не була новою і вже реалізовувалась у вигляді граничарських поселень на австрійсько-турецькому кордоні, «індельти» в Швеції та ландверу в Пруссії. Деякі дослідники схильні бачити праобраз військових поселень у козацьких формуваннях. На сьогодні це питання залишається дискусійним. Гуманістичність ініціативи імператора полягала, начебто, в тому, щоб надати військовим осілість і воз'єднати їх з власними родинами. Економічна складова вбачалася в тому, щоб радикально знизити витрати на утримання армії; військова – прикрити західні кордони суцільною смугою військових поселень; політична – зберегти велику армію при збереженні кріпосного права; соціальна – ліквідувати рекрутські набори і не позбавляти поміщицькі господарства робочих рук.

Утопізм ідеї полягав у намаганні з'єднати два стани в один – службовий і тяглий [5]. Зауважимо принагідно, що така політика в поселеннях тривала тільки до 1826 р., коли новий імператор наказав відокремити поселену (господарську) частину від стройової, і поселенці-господарі припинили займатися військовою підготовкою.

Тепер з приводу реакційних методів керівництва військовими поселеннями реакціонером Аракчєєвим. Багато сторін господарського та повсякденного життя поселень (особливо Новгородських) збігаються з моделлю Грузинської вотчини Аракчєєва (розташована поблизу одного з округів поселень) і свідчать про наміри вестернізації (зараз уже в більш широких масштабах) російської дійсності. Серед новацій господарського та побутового життя військових поселень відзначимо лише найбільш суттєві: регулярну забудову ротних поселень і штабних комплексів (архітектори В. Стасов, Л. Руско, Ф. Демерцов); добре розвинулену мережу доріг, в тому числі й регулярні рухи (перші в Росії) пасажирських пароплавів по оз. Ільмень і р. Волхов, а також пасажирських диліжансів (для офіцерського складу) по округах 1-ї гренадерської дивізії в Новгородській губ.; функціонування низки парових лісопильних і борошномельних заводів; розвиток мережі кінських заводів (особливо в округах кавалерії на Україні) та заводів рогатої худоби; впровадження багатопольових сівозмін; навчання поселенців-господарів передовим прийомам агротехніки (запрошення англійського агронома І. Гуллета, розселення в округах поселень пруських колоністів, запровадження травосіяння і т.д.); відкриття агротехнічних і ветеринарних шкіл; розвиток медичного обслуговування; функціонування розвинутої мережі шкіл для військових кантоністів [19] і т.д.

Все це свідчило про докорінні перетворення в регіонах, де дислокувалися округи військових поселень, причому саме в бік оновлення [3], що не могло не зустрічати запеклого спротиву з боку більшої частини населення, що віками дотримувалося традиційних форм життя. Плюс методи впровадження цих новацій, які були суто російськими, тобто часто виключно насильницькими.

Більшість дослідників історії військових поселень довели, що вони були вигідними в економічному плані (особливо округи кавалерії), що і обумовило їх існування аж до кінця 1850-х років [4, с. 175-182; 20, с. 34-48].

І останнє. Про «реакційність» Аракчєєва в галузі кадрової політики. Чого дійсно не терпів Аракчєєв, так це надмірного впливу будь-кого на Олександра І, хоча приклад зі Сперанським і дозволяє говорити про умовність такої нетерпимості. Як правило, в історіографії в пасив Аракчєєву записуються кадрові перестановки в урядових колах за останні п'ять років правління Олександра І. Наведемо декілька прикладів. Начальник Головного штабу П. М. Волконський був замінений І. І. Дибічем, якого в радянській історіографії довгий час вважали вельми посереднім («паркетним») воєначальником і державним діячем. Мабуть у цьому і

є частка істини (повних кавалерів ордена Святого Георгія за всю історію російської армії було всього четверо, в тому числі і Дибіч), але за своїми, особливо військовими здібностями, він все-таки випереджав свого попередника – суто штабного генерала. Про фігуру Є. Ф. Канкріна, який не без допомоги Аракчєєва став міністром фінансів, говорити взагалі не доводиться. Консервативність поглядів підтверджує його дружба з архимандритом Юр'євського монастиря Фотієм, який був відчайдушним противником О. М. Голіцина та його біблійних товариств.

Будучи генієм бюрократії, володіючи величезною працездатністю (по 16 – 18 годин на добу), Аракчєєв вимагав того ж від підлеглих. Під особливим контролем знаходилися так звані «невирішені справи», виконання яких він вимагав неухильно, незважаючи на займані посади. В системі управління того часу це сприймалося як надмірний тиск і викликало всіляке невдоволення. В джерелах зафіксовані випадки, коли Аракчєєв досить суворо карав чиновників і офіцерів (аж до арешту та перебування у фортеці), але тільки за серйозні провини. Проглядаючи безліч аудиторських справ, конфірмованих особисто ним, не виявили скільки-небудь суворих вироків щодо нижчих чинів в армії, за винятком учасників відкритих бунтів і повстань. Все це, на нашу думку, свідчить на користь того, що термін «аракчєєвщина» як синонім реакційності був досить штучно створений, і в більшій мірі видавав бажане за дійсне. Не маючи наміру ідеалізувати нашого героя, пропонуємо відмовитися від вживання цього терміна в науковій літературі, а самого Аракчєєва розглядати як консервативного політика без жодного реакційного нальоту.

Наприкінці життя Аракчєєв склав заповіт на 50 тис. руб. для написання детальної історії царювання Олександра І до сторіччя з дня його смерті. Прекрасно усвідомлюючи, що майбутній історик не зможе обійти також і його персону, він сподівався, що нащадки більш справедливо оцінять його заслуги перед країною. Процес цей затягнувся на довгі роки і почав вирішуватися тільки останнім часом. Але краще пізно, ніж ніколи.

Список використаних джерел

1. Брадке, Е.Ф. 1875, 'Автобиографические записки', *Русский архив*, №1, с. 36–53; Вяземский, П.А., 1882, 'По поводу записок графа Зенфта' в *Полн. собр. соч.: в 12 т.*, СПб., т. 7, с. 449–464; Европеус, И.И., 1872, 'Воспоминания о службе и военных поселениях и об отношениях к графу Аракчєєву', *Русская старина*, №4, с. 225–242; №11, с. 547–558; Жиркевич, И.С., 1874, 'Записки', *Русская старина*, №4, с. 224–241; Измайлов, К.А., 1881, 'Граф Алексей Андреевич Аракчєєв', *Русская старина*, №9, с. 201–208; Марченко, В.Р., 1896, 'Автобиографическая записка', *Русская старина*, №3, с. 484–493; Шениг, Н.И., 1880, 'Воспоминания', *Русский архив*, Кн. 3., с. 306–311; 314–315; 321–325;
2. Гросул, В.Я., Итенберг, Г.С., Твардовская, В.А., Шаццло, К.Ф., Эймонтова, Р.Г., 2000. 'Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика', Москва: *Прогресс-Традиция*, 439 с.
3. Кандаурова, Т.Н., 1997, 'Институт военных поселений в оценке иностранцев: социокультурный аспект' в *Россия и внешний мир: диалог культур*, Москва, с.130–148;

4. Кондаурова, Т.Н., 1997, 'Экономическая система округов военных поселений кавалерии (Статистический анализ массовых источников)', в *Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики*, Москва, с. 175–182;
5. Лапин, В.В., 1992, 'Новгородские военные поселения (к вопросу о процессе вестернизации в России)' в *Прошлое Новгорода и Новгородской земли*, Новгород, с. 60–62.
6. Мироненко, С.В., 1989. 'Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в.', Москва: Наука, 240 с.
7. Потоцкий, П., 1896. 'История гвардейской артиллерии', СПб.: Типография В.С. Валашева и К, 386 с.
8. Предтеченский, А.В., 1957. 'Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX в.', М. - Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 456 с.
9. 'Российский державный військово-историчний архів', Ф. 154, Оп.1, Спр. 218., Арк. 4-5 зв.; Спр. 326, Арк. 1-2 зв.
10. Там само, Ф. 154, Оп. 1, Спр. 215, Арк. 4-7; Спр. 270, Арк. 1-14, 44 зв.-68.
11. Томсинов, В.А., 1996. 'Временщик (А.А. Аракчеев)', Москва: Теис, 271 с.
12. Троицкий, Н.А., 2002. 'Фельдмаршал Кутузов: мифы и факты', Москва: Центрполиграф, 376 с.
13. Федоров, В.А., 1997. 'М.М. Сперанский и А.А.Аракчеев', Москва: Изд-во Московского университета, 254 с.
14. Шильдер, Н.К., 1893. 'Император Александр Первый. Его жизнь и царствование'. СПб.: Изд-во А.С. Суворина, Т. IV., 488 с.
15. Ячменихин, К.М., 1997. 'Алексей Андреевич Аракчеев', в *Российские консерваторы*, ред. А.Н. Боханов, Москва, с. 17–62.
16. Ячменихин, К., 2006. 'Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия'. Чернигов: Сіверянська думка, 443 с.
17. Ячменихин, К., 1999, Библиотека «фрунтового солдата», *Библиофил*, №1, с. 105–112.
18. Ячменихин, К.М., 2000, '«Во внимании к пользам государственному» (Записка графа Аракчеева Александру I о реформе армии. 1815 г.)', *Исторический архив*, №6, с. 4–20.
19. Ячменихин, В.К., 1998, 'Подготовка армейского резерва в военных поселениях' в *Україна і Росія в панорамах століть*. Збірка наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна, Чернігів: Сіверянська думка, с. 151–163.
20. Ячменихин, К.М., 1997, Экономический потенциал военных поселений в России, *Вопросы истории*, №2, С. 34–48.
- Kondaurova, T.N., 1997, 'Ekonomicheskaya sistema okrugov voennykh poselenij kavalerii (Statisticheskij analiz massovykh istochnikov)', v *Krug idej: tradicii i tendencii istoricheskij informatiki*, Moskva, s. 175–182;
5. Lapin, V.V., 1992, 'Novgorodskie voennye poseleniya (k voprosu o processe vesternizacii v Rossii)' v *Proshloe Novgoroda i Novgorodskoj zemli*, Novgorod, s.
6. Mironenko, S.V., 1989. 'Samoderzhavie i reformy. Politicheskaya borba v Rossii v nachale XIX v.', Moskva: Nauka, 240 s.
7. Potockij, P., 1896. 'Istoriya gvardejskoj artillerii', SPb.: Tipografiya V.S. Valasheva i K, 386 s.
8. Predtechenskij, A.V., 1957. 'Oчерki obshestvenno-politicheskij istorii Rossii v pervoj chetverti XIX v.', M. - L.: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 456 s.
9. 'Rosijskij derzhavnij vijskovo-istorichnij arhiv', F. 154, Op.1, Spr. 218., Ark. 4-5 zv.; Spr. 326, Ark. 1-2 zv.
10. Tam samo, F. 154, Op. 1, Spr. 215, Ark. 4-7; Spr. 270, Ark. 1-14, 44 zv.-68.
11. Tomsinov, V.A., 1996. 'Vremenshik (A.A. Arakcheev)', Moskva: Teis, 271 s.
12. Troickij, N.A., 2002. 'Feldmarshal Kutuzov: mify i fakty', Moskva: Centrpoligraf, 376 s.
13. Fedorov, V.A., 1997. 'M.M. Speranskij i A.A.Arakcheev', Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 254 s.
14. Shilder, N.K., 1893. 'Imperator Aleksandr Pervyj. Ego zhizn i carstvovanie'. SPb.: Izd-vo A.S. Suvorina, T. IV., 488 s.
15. Yachmenihin, K.M., 1997. 'Aleksij Andreevich Arakcheev', v *Rossijskie konservatory*, red. A.N. Bohanov, Moskva, s. 17–62.
16. Yachmenihin, K., 2006. 'Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossijskogo samoderzhaviya'. Chernigov: Siveryanska dumka, 443 s.
17. Yachmenihin, K., 1999, Biblioteka «fruntovogo soldata», *Bibliofil*, №1, s. 105–112.
18. Yachmenihin, K.M., 2000, '«Vo vnimanii k polzam gosudarstvennym» (Zapiska grafa Arakcheeva Aleksandru I o reforme armii. 1815 g.)', *Istoricheskij arhiv*, №6, s. 4–20.
19. Yachmenihin, V.K., 1998, 'Podgotovka armejskogo rezerva v voennyh poseleniyah' v *Ukrayina i Rosiya v panorami stolit*. Zbirka naukovih prac na poshanu profesora K.M. Yachmenihina, Chernigiv: Siveryanska dumka, s. 151–163.
20. Yachmenihin, K.M., 1997, Ekonomicheskij potencial voennyh poselenij v Rossii, *Voprosy istorii*, №2, S. 34–48.

References

1. Bradke, E.F. 1875, 'Avtobiograficheskie zapiski', *Russkij arhiv*, №1, s. 36–53; Vyazemskij, P.A., 1882, 'Po povodu zapisk grafa Zenfta' v *Poln. sobr. soch.*: v 12 t., SPb., T. 7, s. 449–464; Evropeus, I.I., 1872, 'Vospominaniya o sluzhbe i voennyh poseleniyah i ob otnosheniyah k grafu Arakcheevu', *Russkaya starina*, №4, s. 225–242; №11, s. 547–558; Zhirkevich, I.S., 1874, 'Zapiski', *Russkaya starina*, №4, s. 224–241; Izmajlov, K.A., 1881, 'Graf Aleksej Andreevich Arakcheev', *Russkaya starina*, №9, s. 201–208; Marchenko, V.R., 1896, 'Avtobiograficheskaya zapiska', *Russkaya starina*, №3, s. 484–493; Shenig, N.I., 1880, 'Vospominaniya', *Russkij arhiv*, Kn. 3., s. 306–311; 314–315; 321–325;
2. Grosul, V.Ya., Itenberg, G.S., Tvardovskaya, V.A., Shacillo, K.F., Ejmontova, R.G., 2000. 'Russkij konservatizm XIX stoletiya. Ideologiya i praktika', Moskva: Progress-Tradiciya, 439 s.
3. Kandaurova, T.N., 1997, 'Institut voennyh poselenij v ocenke inostrancev: sociokulturnyj aspekt', v *Rossiya i vneshnij mir: dialog kultur*, Moskva, s.130–148; 4.

